

Keskipisteenä *Kalevala*

Perinteisesti vanha kirjasuomi määritellään Ruotsin vallan ajan kirjakieleksi.¹ Rajausperusteena on silloin historia, eivät kielen ja kirjallisuuden ilmiöt. Kuitenkin Ruotsin valtakunnan vanhat normistot ja yhteiskuntarakenteet jatkoivat uudessa suuriruhtinaskunnassa entisellään vuosikymmeniä, ennen kuin eurooppalaisen muutoksen tuulet alkoivat ravistella Suomeakin. Samoin suomen kieli jatkoi entistä hiljaiseloaan ja vitkasta kehitystään 1800-luvun alkupuolen ruotsin ja uuden hallitsijakielen venäjän katveessa. Suomenkielisellä kirjallisuudella ei ole tältä ajalta esiteltävänä kuin muutamia unhoon vaipuneita runoilijoita (Jaakko Juteini, Abraham Poppius, Samuli Kustaa Berg eli Kallio, Kaarle Aksel Gottlund ja joukko ns. rahvaanrunoilijoita) sekä eräitä kansanrunousjulkaisuja. Suomenkielinen kirjallisuus ponnistaa huimaan kasvuvauhtiinsa vasta 1800-luvun puolivälin jälkeen.²

Jos etsitään vanhan kirjasuomen ajan kieli- ja kirjallisuusperusteista päätekohtaa ja kielen kehityksen murroskohtaa – tai paremminkin nykysuomen alkukohtaa – siihen tarjoutuu itsestään selvästi *Kalevala*, nimenomaan sen toinen laitos vuodelta 1849. Syyt ovat ilmeisiä, mutta kerrattakoon ne tässä:

- 1) *Kalevala* sytytti suomenkielisten ja -mielisten kansallistunnon, joka antoi heille uskon ja voiman asiansa oikeutukseen ja päämäärään.
- 2) *Kalevala* osoitti, että suomi oli ”teknisesti” täysin toimiva ja ilmaisuvoinmainen kulttuurikieli. Tämä johti ennennäkemättömän ripeään suomen kielen ja erityisesti sen sanaston kehittämiseen.
- 3) *Kalevala* avasi länsimurrepohjaisen kirjakielen itämurteen vaikutuksille ja lavensi näin tulevan nykysuomen kansankielistä perustaa ja ymmärrettävyyttä koko kansan keskuudessa.
- 4) *Kalevala* sysäsi liikkeelle suomenkielisen kaunokirjallisuuden niin, että monet kirjallisuutemme kaanonin merkkiteokset ovat peräisin 1800-luvun jälkipuoliskolta.

Tuoreimmat toteamukset kansalliseepoksemme merkityksestä suomen kehitykselle ovat *Kalevalan kulttuurihistoriassa* (2008, 302): ”*Kalevala* – ja kansanrunous laajemminkin – on jättänyt suomen kirjakieleen leimansa: länsi-

1. *Vanhan kirjasuomen sanakirjan* esipuheen mukaan ensimmäinen päätoimittaja Martti Rapola oli määritellyt takarajaksi vuoden 1810, ei vuotta 1809, jolloin Ruotsin valta päättyi. Syynä oli ehkä se, että näin aineistoon saatiin mukaan Jaakko Juteinin varhaistuotanto.

2. Mielestäni nykysuomen kauden voitaisiin laskea alkavan 1800-luvun puolivälistä. 1800-luvun loppupuoli oli toki kehityskautta, mutta ei ole hevin osoitettavissa selvää taitekohtaa, jolloin ”kehityssuomi” tai varhaisnykysuomi vaihtuu nykysuomeksi.

murteisiin painottunut kirjoitettu suomi vankistui eepoksen myötä 1800-luvulla itämurteiden ja karjalan sanastolla ja kielenpiirteillä.” Tämän saman voi kvantitatiivisesti todeta selailemalla Kaisa Häkkisen suomen kirjakielen historian *Agricolasta nykykieleen* hakemistoja. Mikael Agricolalla on ymmärrettävästi eniten viitteitä, mutta yhteen ynnätyt Elias Lönnrotin, *Kalevalan* ja kansanrunouden viitteet yltyvät kirjakielen perustajan verroille. 1800-luvun puoliväli on nopea murrosvaihe suomen kielen siihenastisessa hitaassa kehityksessä.

Tässä artikkelissa tarkastelen *Kalevalan* sanastoa neljän kielimuodon keskipisteessä: vanhan kirjasuomen, karjalan kielen, suomen murteiden ja nykysuomen. Tutkimusmenetelmäni on yksinkertainen mutta työläänpuoleinen: Olen verrannut kyseisistä neljästä kielimuodosta tehtyjen sanakirjojen sanastoja sana sanalta toimittamani *Kalevalan sanakirjan* sanastoon. Vertailutiedot olen kirjannut laskemista varten Excel-taulukoksi. Vertailussa olen ohittanut semantiikan, mutta pitänyt erillään etymologisesti eri alkuperää olevat sanat. Äänneopillisia eroja en ole ottanut huomioon, mutta kylläkin johto-opilliset erot. Vanhan kirjakielen osalta olen käsitellyt sanakirjana julkaistun osan eli aakkosvälin A–K, mikä vastaa noin kolmannesta koko sanastosta. Muista sanakirjoista olen käynyt läpi aakkosvälit A–I, mikä vastaa noin kuudennesta.

Heti ensimmäiseksi on tähdennettävä, että seuraavassa esitettävät luvut eivät kuvaa kyseisten kielimuotojen käyttäjien kompetenssia ymmärtää *Kalevalan* sanastoa. Ne mittaavat ainoastaan yksioikoisesti kyseisten vertailtavien sanaluetteloiden yhtäläisyyksiä ja eroja, joista voi vetää varovaisia päätelmiä eri kielimuotojen sanastoista verrattuna *Kalevalan* sanastoon. Jokaisen suomenkielisen *Kalevalan* lukijan kompetenssi on paradoksaalisen jakautunut: toisaalta hän ymmärtää *Kalevalan* sanastoa huomattavasti enemmän kuin yleiskielen sanakirjoihin on kirjattu; toisaalta hän ei useimmiten ymmärrä kaikkia niitä *Kalevalan* sanoja, jotka on katsottu aiheelliseksi kirjata yleiskielen sanakirjoihin. Sanastovertailujen ja kielenpuhujan sanojen ymmärtämisen välille ei voi siis panna yhtäläisyysmerkkiä.

Seuraavassa asetelmassa olevien otoksien ero johtuu siitä, etten ole ennätänyt analysoida kaikkia aineistoja yhtä pitkälle. Vanha kirjasuomi kattaa tähän mennessä julkaistut osat (VKS 1–2) ja suomen murteet puolet julkaistuista osista (SMS 1–4); karjalan kielestä ja nykysuomesta olisi tietysti ollut käytettävissä täydellinen teossarja (PS 1–3, KKS 1–6). Kohteena ovat Aarni Penttilän terminologiaa käyttäen siis sanat (eivät saneet). Otos A–K kattaa suomen kielen sanastosta keskimäärin 35 % ja otos A–I puolestaan 16 % (Jussila 1988, 15).

Kielimuoto ja otos	N	%	Taulukko 1. <i>Kalevalan</i> ja neljän kielimuodon yhteinen sanasto.
<i>Kalevala</i> A–K	3 127		
Vanha kirjasuomi	1 631	52,2	
<i>Kalevala</i> A–I	1 041		
Suomen murteet	907	74,9	
Nykykieli	616	50,9	
Karjalan kieli	636	52,5	

Luvuissa on yllättävää se, että vain noin puolella *Kalevalan* sanoista on kirjaus vanhan kirjasuomen, karjalan kielen ja nykysuomen sanakirjoissa. Jos vieraan kielen tekstistä joka toinen sana (ei siis sane) olisi outo, niin ymmärtäminen olisi varsin vaikeaa, paikoin mahdotontakin. Ymmärtämisen näkökulmasta tilanne ei suinkaan ole lainkaan näin mahdoton. Sanakirjoihin kirjaamattomat sanat ovat suurelta osin sellaisia yhdyssanoja ja johdoksia, jotka kieltä syntyperäisesti taitava osaa vaivatta tulkita ainakin suurin piirtein. Toinen tärkeä tekijä on se, että kyseiset sanat esiintyvät *Kalevalassa* enimmiltään kerran pari, joten niiden vaikutus kokonaistekstin ymmärtämiseen on vähäinen. Toisaalta niiden merkitystä ei voi oppia luonnollista tietä, kun ne eivät esiinny erilaisissa konteksteissa, joiden avulla lukijalle vähitellen hahmottuisivat niiden merkitykset.

Joka tapauksessa *Kalevalan* kielen ja sanaston on täytynyt tuntua osittain oudolta kankeahkoon uskonnollissävytteiseen vanhaan kirjakieleen tottuneille lukijoille. Eepoksen arvo suomen kielen opetuksen aineistona huomattiin oitis, ja teos sisällytettiin suomen kielen yliopisto-opintoihin. Kuitenkin sen kieli oli ammattimiehillekin vaikeaa, sillä opettajat ”joutuivat tuskittelemaan kirjasta löytyvän kohtia, joita he eivät itsekään ymmärtäneet” (Häkkinen 1994, 502). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksen 48. osana julkaistiinkin v. 1870 paitsi runotekstit, myös selityksiä. Vuoden 1895 painoksessa selitysoasa oli laajentunut jo erilliseksi parisataasivuiseksi niteeksi, jonka oli koonnut Arvid Genetz. Selitykset sisälsivät asiaselityksiä, kieli- ja runo-oppia, sanaselityksiä ja nimien luettelon sekä runosävelmien näytteitä ja kansatieteellisiä kuvia.

Mielenkiintoinen Kalevala-sanojen ero on suomen murteiden ja karjalan kielen välillä. *Kalevalan* pohjana olevat runot on suurimmaksi osaksi kerätty rajantakaisesta Karjalasta, mutta sanastollisesti *Kalevala* on selvästi lähempänä suomen murteita kuin karjalaa. *Karjalan kielen sanakirjaan* tekemäni vertailu osoittaa myös, että melkoinen joukko *Kalevalan* sanastosta rajoittuu pelkästään vienolaisiin pitäjiin tai Suomen rajapitäjiin. Osa sanoista on päätyntä sanakirjaan pelkästään *Suomen kansan vanhojen runojen* kautta, ts. niistä ei ole muita kuin vanhojen runonkerääjien kirjauksia. Lisäksi monissa sana-artikkeleissa on luonnehdinta *suom.* (= ”suomessa, -sta”) tai *uud.* (= ”uudenaikainen”). Jos näiden sanojen osuus vähennetään karjalan kielen aineistosta pois, aidon karjalaisen sanaston osuus *Kalevalassa* supistuu alle 50 %:n. Suomenmurteisuuden ja karjalankielisyyden suhde *Kalevalassa* olisi tarkemman selvityksen arvoinen.

Pieneksi kokeeksi vertasin a-alkuisien sanojen esiintymistä viron sanakirjoissa (EKS, EMS). *Kalevalan* sanoista näyttäisi viron kielessä esiintyviä olevan vain alle viidennes. Ne kaikki ovat itämerensuomalaisten kielten keskeistä perussanastoa (esim. *ahava, ahdas, ahjo, ahtaa, ahven, aika, aina, aine, ainoa, airo, aisa, aita, aitta* jne.). Toki joukossa on yleiskielen kannalta harvinaisempiakin kuten *aina* ’verkon ylälaidan tukilanka’.

Aakkosväliltä A–H laskin kaikissa neljän kielimuodon sanakirjoissa (VKS, SMS, KKS, PS) tavattavat *Kalevalan* sanat. Niitä oli yhteensä 384 eli prosentteina 37,0. Samalla aakkososuudella oli sellaisia sanoja, joita ei ollut kirjattu mihinkään näihin sanakirjoihin, yhteensä 92 eli 8,9 %. Toisin sanoen laa-

jasti ottaen yleistä sanastoa suomen ja karjalan kielessä on *Kalevala*-sanastosta runsas kolmannes. Taasen harvinaista, sanakirjoihin kirjaamatonta sanastoa on hieman vajaa kymmenesosa. Tässä kohden on jälleen tähdennettävä, ettei tämä tarkoita sitä, että lukija ei ymmärtäisi *Kalevalasta* joka kymmenettä sanaa (ei sanetta).

Esiintymisfrekvenssi korreloi hyvin vahvasti sanaston yleisyyteen eri kielimuodoissa. Yli kymmenen kertaa *Kalevalassa* esiintyvät sanat on kirjattu useimmiten kaikkiin neljään vertailukohtina oleviin lähteisiin. Poikkeuksina ovat muutamat epiteetit (esim. *hyvänniminen*) ja refleksiiviverbit.

Toki *Kalevalan* lähes 8500 sanan joukossa on satoja sellaisia sanoja, joita tai joiden eräitä merkityksiä nykylukija ei ymmärrä tai ymmärtää nykykielen johdattelemana väärin. Ne esiintyvät kuitenkin *Kalevalassa* enimmältään vain kerran, pari, sillä yksi- ja kaksiesiintymäiset sanat kattavat *Kalevalan* sanastosta peräti 63 % (Jussila 2009, 519). Siten lukija kompastuu ”vaikeisiin” suhteellisen harvoin. Muutamia harvinaisia nykykielille oudot mutta *Kalevalassa* yleiset sanat (esim. Lemminkäisen epiteetti *lieto*) saavat toistuessaan merkityksensä luonnollista tietä konteksteistaan.

Tiivistäen: *Kalevalan* ilmestyminen on mielestäni luonteva kielellisesti perusteltu vanhan kirjasuomen ja (varhais)nykysuomen rajakohta. *Kalevalan* sanastollinen yhtäläisyys vanhaan kirjasuomeen, nykysuomeen ja karjalan kieleen on noin 50 % ja suomen murteisiin 75 %. *Kalevalan* kielen, kalevalan, tarkka sanastollinen ja kieliopillinen vertailu suomen ja karjalan murteisiin toisi tarkemman kuvan eepoksemme kielitaustasta. Ja lopuksi: *Kalevalasta* pitää tehdä huolellisesti toimitettu tekstikriittinen selvitys, jossa tarkasti selvitetään sekä kokoonpanon lähdetäustat että kielelliset yhteydet.

Lähteet

- EKS = *Eesti kirjakeele seletusõnaraamat*. 1. vihik. Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn 1998.
- EMS = *Eesti murrete sõnaraamat I: 1–5*. Eesti Keele Instituut, Tallinn 1994–1997.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Helsinki.
- JUSSILA, RAIMO 1988: Sanakirjojen laajuuden arvioinnista. – *Kieliposti* 2/1988. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- 2009: *Kalevalan sanakirja*. Otava, Helsinki.
- Kalevalan kulttuurihistoria*. Toimittaneet Ulla Piela, Seppo Knuuttila, Pekka Laaksonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1179. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.
- KKS = *Karjalan kielen sanakirja* I–VI. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI: 1–6. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25. Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1968–2005.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja* 1–3. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Painatuskeskus, Helsinki 1990–1994.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja* 1–8. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1985–2008.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja* 1–2. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1985–1994.

Raimo Jussila
raimo.jussila[a]gmail.com